

УДК 94(477) «1932/1933»: 341.485

DOI: 10.30840/2413-7065.4(69).2018.153849

ПЕРСПЕКТИВИ МЕМОРАЛІЗАЦІЇ ТЕМИ ГОЛОДОМОРУ В МУЗЕЙНОМУ ПРОСТОРИ

Олеся СТАСЮК*orcid.org/0000-0002-9527-982X**кандидат історичних наук, генеральний директор
Національного музею «Меморіал жертв Голодомору»*

Анотація. У статті розглянуто перспективи меморалізації теми Голодомору-геноциду українського народу 1932–1933 рр. крізь призму створення музейного простору. У теоретичній площині зазначена проблема має розглядатися в рамках «меморіальної парадигми» соціально-гуманітарного знання, Memory Studies як важливого структурного складника полідисциплінарного підходу, тоді як на практиці це питання пов'язане зі створенням, функціонуванням і перспективами розвитку інноваційно-інтегративної платформи збереження пам'яті про Голодомор-геноцид українців, заснованій на співвідношенні й співпраці експозиційного, проектно-технологічного, науково-дослідного та освітнього компонентів. Взаємодія цих складових визначає концептуальне наповнення музею як універсуму, формує не просто інституцію, а музейне середовище як «живий» простір, що має потенціал до розвитку та володіє великою силою інформаційно-емоційного впливу.

Найбільше уваги приділено важливій ролі музею як простору меморалізації колективної пам'яті щодо трагічних подій, пов'язаних із Голодомором-геноцидом українського народу в 1932–1933 рр. Над розбудовою такого простору й працює колектив Національного музею «Меморіал жертв Голодомору». Він виконує не тільки національну і культурно-просвітницьку, але й цивілізаторську місію, поступово рухаючись у напрямку вироблення моделі організації постсучасної глобальної пам'яті.

Меморалізаційний потенціал музейного простору розглядається у тісному зв'язку з діяльністю «Меморіалу жертв Голодомору» як інституції, котра спрямовує всі зусилля на всебічне дослідження й осмислення трагічних подій 1932–1933 рр. в українській історії, збереження і відтворення колективної пам'яті про геноцид українського народу, формуючи тим самим нові локальні наративи про глобальне явище світової історії.

Ключові слова: Голодомор-геноцид; меморалізація; Memory Studies; «Меморіал жертв Голодомору»; полідисциплінарний підхід; інноваційно-інтегративна платформа; колективна пам'ять.

PROSPECTS FOR MEMORIALIZATION OF THE HOLODOMOR THEME IN THE MUSEUM SPACE

Olesia STASIUK*Candidate of Historical Sciences,**CEO of the National Museum "Holodomor Victims Memorial"*

Annotation. The article describes the prospects for memorialization of the 1932–1933 Holodomor genocide theme in the context of museum space creation. The theoretical aspect of this problem should

© Стасюк О.

be considered in the framework of “memorial paradigm” of the social studies and humanities, as well as “memory studies”, which constitute a very important part of the interdisciplinary approach. The practical aspect of this issue is related to creating, functioning, and prospects for the development of the innovational integrative platform for preserving the knowledge about Holodomor – the genocide of Ukrainians. This platform is based on the cooperation of expository, projective and technical, scientific, research and educational components. Collaboration of these components defines conceptual filling of the museum as a universe; forms not only an institution but a museum environment as a “living” space, which possesses potential for development and a great informational-emotional power.

This article draws attention mostly to an important role of a museum as a space for memorial embodiment of the collective memory about tragic events of Holodomor genocide of Ukrainians in 1932–1933. National Museum “Holodomor Victims Memorial” team is working on constructing such kind of space. This museum carries not only national and cultural-educational mission but also civilizing purpose by moving towards the model for organizing (post)contemporary global memory.

The article examines memorialization potential of the museum space in close connection with “Holodomor Victims Memorial” work as an institution which directs all its efforts towards the comprehensive research and re-thinking of the tragic events of 1932–1933 in the Ukrainian history, preservation and reconstitution of collective memory about genocide of the Ukrainian nation, thus forming the new local narratives about global phenomenon of the world history.

Key words: *Holodomor genocide; memorial commemoration; memory studies; Holodomor Victims Memorial; interdisciplinary approach; innovational integrative platform; collective memory.*

Сьогодні ніхто вже не заперечує факту, що тема Голодомору-геноциду в українській гуманітаристиці – це багатоаспектний об'єкт дослідження, котрий потребує застосування полідисциплінарного підходу. Одним зі структурних елементів цього підходу є той, що його прийнято називати Memory Studies, або «дослідження пам'яті». Йдеться про «меморіальну парадигму» соціально-гуманітарного знання, яка започаткована учнем Е. Дюркгайма, французьким соціологом М. Гальбваксом (M. Halbwachs), який увів та обґрунтував поняття «колективна пам'ять» [12].

Активізація «досліджень пам'яті» (memory research) в різних сферах науки припадає на 80–90-ті роки минулого століття, коли було запропоновано багато дотичних підходів і дефініцій, більшість із яких досі залишаються предметом дискусій, особливо на сторінках західних наукових журналів. Попри це

основні параметри проблеми, задані ще у 1920–1930 рр. М. Гальбваксом, залишаються актуальними. Це передусім зв'язок колективної пам'яті з колективною свідомістю, із соціальним буттям, що перетворює її на фактор, який об'єднує групу і соціум, підтримує їхню ідентичність [3, с. 18]. Важливу роль у цьому процесі відіграє просторово-часова фіксація колективного досвіду в «місцях пам'яті» як певних топосах, котрі творять загальний семіотичний простір і окреслюють кордони, встановлюючи тісний і нерозривний зв'язок між пам'яттю й ідентичністю. Продовжуючи розвивати цю думку, історик П. Нора у багатотомній праці «Місця пам'яті» звертає увагу не стільки на події минулого, скільки на їхні репрезентації, які, окрім фізичних параметрів, мають глибоке символічне значення: «Історія – це завжди проблематична і неповна реконструкція неіснуючого. Пам'ять – завжди

актуальний феномен, пережитий зв'язок із вічним теперішнім. Історія – це репрезентація минулого» [14, с. 2].

Саме тому важливо звертати увагу не лише на історичні закономірності, але й на те, які предмети і речі, що дійшли до нашого часу, входять в історію. Тому, щоб вони не зникли в мінливому сучасному світі, створюються різні установи – «інститути пам'яті» – бібліотеки, архіви, банки даних, музеї, що віддзеркалюють ідентичність народу. Ця ідентичність не завжди пов'язана з радісними і позитивними моментами, позаяк потрібно враховувати й достатню кількість травматичних подій в давній та сучасній українській історії. На думку П. Нора, одне з головних завдань подібних місць – «зупинити час, блокувати роботу забуття» [14, с. 8]. Їхня місія є непростю, оскільки набагато легше пам'ятати прославлене минуле, аніж трагічне і травматичне.

У цій статті найбільше уваги приділено важливій, навіть винятковій ролі музею як простору меморалізації колективної пам'яті у зв'язку з трагічними подіями, пов'язаними з Голодомором-геноцидом українського народу в 1932–1933 рр. Над розбудовою такого простору, власне, і працює сьогодні колектив Національного музею «Меморіал жертв Голодомору». Він виконує не тільки національну і культурно-просвітницьку, але й цивілізаторську місію, поступово рухаючись у напрямку вироблення моделі організації постсучасної глобальної пам'яті взагалі на кшталт «космополітизації» Голокосту, що відбулася в останній чверті ХХ ст. [16].

Метою статті є розгляд меморалізаційного потенціалу музейного простору у тісному зв'язку з діяльністю

«Меморіалу жертв Голодомору» як інституції, котра спрямовує всі зусилля на всебічне дослідження і осмислення трагічних подій 1932–1933 рр. в українській історії, збереження і відтворення колективної пам'яті про геноцид українського народу, формуючи тим самим нові локальні наративи про глобальне явище світової історії. Реалізується ця мета за допомогою таких завдань: по-перше, через осмислення меморалізаційного потенціалу музейного простору в сучасних умовах; по-друге, через окреслення перспектив створення універсального комплексного формату збереження та релокалізації колективної пам'яті про травму, завдану геноцидними діями, на базі Національного музею «Меморіал жертв Голодомору».

Розглядаючи музей крізь призму потенціалу меморалізації, досліднику потрібно вийти за рамки нормативного контексту, який у цьому випадку представлений Законом України «Про музеї та музейну справу», законом «Про благодійництво та благодійні організації», статтею 22 Конституції України «Основи законодавства України про культуру», і перейти до ширшого культурно-історичного та світоглядно-методологічного ракурсу. Справа в тому, що поглиблення практичного поля діяльності розширює вектор розуміння ролі музею й актуалізує його суспільнотворчий і консолідуючий потенціал. Це набуває належного осмислення в мнемологічному контексті (*mнемologie* – наука про соціальні механізми й інститути, які відповідають за збереження і поширення пам'яті [15]).

Оздоровлення суспільства залежить від місць, де живе пам'ять, оскільки, звертаючись до цих місць, окремі

представники соціуму переосмислюють себе на підставі меморалізації як узагальнення досвіду минулого. При цьому меморалізація не є стихійною акцією, а чітко спланованим заходом, спрямованим на конструювання культурної пам'яті та досягнення ефекту символічної репрезентації.

Термін «музей» може означати як інститут або заклад, так і окремих сворідний простір, спроектований для відбору, вивчення й експонування матеріальних і нематеріальних артефактів. Міркуючи про феномен музею, Д. Пуло зазначав, що розуміння природи музею пов'язане з тими функціями, які він виконує. Президент Американської асоціації музеїв Дж. Нобл у своєму Маніфесті від 1970 р. виділяв принаймні п'ять таких функцій: відбирати, зберігати, вивчати, інтерпретувати та експонувати. П. ван Менш вказував на три: зберігати, вивчати та комунікувати [19, с. 12]. Коли йдеться про перспективи деморалізації, слід обов'язково враховувати ці аспекти, оскільки без них складно вести мову про пам'ять як про образ минулого, що, за словами А. Меггіла, сконструйований у сучасному [7, с. 115–117].

Якщо акцентувати увагу на Національному музеї «Меморіал жертв Голодомору», то він є *інноваційно-інтегративною платформою збереження пам'яті про Голодомор-геноцид українського народу, який поєднує експозиційний, проектно-технологічний, науково-дослідний та освітній компоненти*. Взаємодія цих складових визначає концептуальне наповнення музею як універсуму, формує не просто інституцію, а музейне середовище як «живий» простір, що має потенціал до розвитку та володіє великою силою інформаційно-емоційного впливу.

Розглянемо ці компоненти на прикладі діяльності музею.

1. Музейні експозиції. Те, без чого не обходиться жоден музей, і те, що є основою його філософії, – це музейний предмет, осмислений та інтерпретований в рамках музейної експозиції. Це дає змогу відвідувачеві не тільки сприйняти світ крізь призму досвіду минулих поколінь і культур, але й, завдяки контексту експозиційного показу, сформувати практичні навички та поведінку [13, с. 156]. Саме тому експозиція є ключовим елементом музейного простору, тим більше, що її сприйняття потребує задіяння психологічного механізму меморалізації. Останній, на думку А. Їлмаза, спрацьовує тоді, коли існує пряме денотативне співвідношення між предметом і пам'ятною історичною подією в межах меморіалу. Інтерпретуючи його підхід, варто зазначити, що музейний простір реалізує меморалізаційний потенціал тоді, коли існує відповідність між трьома компонентами меморіалу: предметом або зображенням, локусом і реляцією зображення-локус [20, с. 277].

Це забезпечує необхідну символічну комунікацію крізь час, хоча й у локалізованому просторі, адже, за словами Ю. Ромедера, експозиція є системою сенсів, що увібрала в себе музейні предмети – знаки [10, с. 6]. На сучасному етапі, якщо говорити про комунікаційний аспект, і тут варто погодитися з Е. Хупер-Грінхілл [18], важливими, окрім технологій, є також обумовленість і взаємозбагачувальний ефект від інтеракції співробітників та відвідувачів. Це створює підстави для того, що канадський музеєзнавець А. Вієл називає концепцією діалогічного музею, яка ґрунтується на новій функціональній інтерференції,

коли відвідувач перетворюється на дійову особу на економічній і соціокультурній платформах [17, с. 57–58].

Таким чином, музейний предмет як першоелемент музейного простору на феноменологічному рівні інформує і репрезентує, транслюючи основні семантичні складові (значення і сенс), пов'язані з атрактивністю та експресивністю, із властивостями, що надають певного забарвлення поняттю, яке діє на відчуття, почуття і бажання людини [1, с. 37]. Так, музейний простір творить семантику, а через неї – образи, коли кожен відвідувач залежно від своїх можливостей актуалізує інший, власний, сенс, створюючи його на базі інформації, що міститься в художньо-просторовій композиції. Відбувається осмислення, прийняття й інтерпретація кожним відвідувачем культурних кодів, дія яких на психіку буде сильнішою у представників тієї культурної парадигми, з якою пов'язана історія, репрезентована в експозиційно-виставкових формах.

Якщо переносити цю логіку на роботу «Меморіалу жертв Голодомору», то музей активно працює в цьому плані. Варто хоча б згадати проєкт «Голодна симфонія» у співпраці з поетесою Л. Перегудою і фотографом К. Пілявською; виставку «Розірване коло» за підтримки Музею книги і друкарства України та Національної історичної бібліотеки України; виставку «Нас вбивали, бо ми українці»; реалізацію експериментального мистецького проєкту С. Нестерук «Рецепти хліба», основою якого стала серія анімаційних сюжетів з теми Голодомору; виставку картин італійського художника Сабатіно Шиа «Геноцид українців», у яких розкрито трагічні події тих років в алегоричній формі персонажів,

які символізують сталінський режим, та ще багато інших заходів.

2. Інтерактивні технології. Зазначивши, що музей є майданчиком для експонування, слід усвідомити, що цей майданчик змушений адаптуватися до нових умов ХХІ ст., не відмовляючись від однієї зі своїх найважливіших функцій – консолідації історичних документів і пам'яток. Сьогодні музей продовжує відігравати важливу роль у збереженні культурно-історичної спадщини, а у випадку з «Меморіалом жертв Голодомору» – у збереженні пам'яті про понад 7 мільйонів жертв злочинного більшовицького режиму, формуючи у молодого покоління відчуття важливості цього збереження з метою запобігання повторенню подібного у майбутньому.

Але жоден музей нині не може перебувати осторонь трансформаційного потенціалу теперішнього соціокультурного простору, бажаючи привабити сучасного відвідувача. Він має візуалізувати кінцевий матеріал у такий спосіб, щоб той відповідав новітній ситуації. Розвиток інформаційно-комп'ютерних технологій лише сприяє цьому, особливо коли йдеться про створення віртуального простору за підтримки комп'ютерних технологій, а саме про поєднання прийомів і інструментів, які дають можливість створити об'ємні предмети і об'єкти за допомогою форми і кольору, тобто є нематеріальними і віртуальними. Виникає «доповнена реальність», яка проєктується за допомогою спеціальних програм для 3D-моделювання [9, с. 55–56].

З цим пов'язана і зміна старої схеми комунікації, коли відвідувач є пасивним реципієнтом «німих» експонатів. Сучасний музей має не лише зосередитися на комплексному впровадженні

інтерактивних вистав, інсталяцій, застосуванні мультимедійних засобів і творчих новацій у візуалізації експонатів, але й замінити стару схему-монолог, в рамках якої відвідувач самостійно читає коментарі до експонатів, на нову – діалогічну, що передбачає активне захоплення і включення відвідувача до діалогу, дискусії. Такий підхід сьогодні є доволі поширеним серед багатьох західних фахівців, які працюють у сфері брендуння. Наприклад, керівник відділу New Business англійської компанії Jane Wentworth Associates Дж. Марш наголошує на тому, що музеям потрібно відмовитися від моделі «великої церкви», коли відвідувач розглядає об'єкти у великому будинку. Якщо проект хоче бути успішним, він повинен переорієнтуватися на діалог [5]. Останній у нових реаліях може бути досягнутий за допомогою використання електронних медіа, а також ефектних рішень у сфері візуалізації музейних експонатів. Цікавим прикладом, зокрема, для розвитку концепції «Меморіалу жертв Голодомору», є досвід комплексу «Яд Вашем», що включає 29 будівель і меморіалів, а ще демонструє «сучасні візуальні стратегії, пов'язані... з інтерактивним інтернет-простором, які впливають на комунікативний і експозиційний простір музею» [4, с. 298].

3. Науково-дослідний інститут. Коли йдеться про науково-дослідну роботу в меморіально-музейних комплексах на кшталт тих, що присвячені темі Голодомору-геноциду українського народу, то вона має бути ширшою за ті напрямки дослідницької діяльності, які зазвичай виокремлюють музеєзнавці. Окрім розробки наукової концепції, вивчення предметів і колекцій, наукового проектування експозицій і виставок,

розвідок у галузі музейної комунікації, має відбуватися планомірна наукова робота на полідисциплінарних засадах, спрямована на вивчення комплексу питань, пов'язаних із пізнанням та осмисленням трагічних подій 1932–1933 рр. на засадах принципів об'єктивності та системності, а також відповідно до вимог часу.

За участю Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» вже проводяться міжнародні науково-практичні конференції [6; 8], утім на часі є запуск в роботу Інституту дослідження Голодомору на базі меморіально-музейного комплексу, який працюватиме у руслі розширення методологічного ракурсу в полідисциплінарному напрямку. Одним із пріоритетних напрямів роботи науково-дослідного інституту буде спроба комплексного осмислення Голодомору-геноциду українського народу на засадах міждисциплінарної співпраці історіографії, історіософії, демографії, етнографії, культурології, психології, соціології, долучення Memory Studies, Genocide Studies та радянології (Sovietology), Trauma Studies та інших галузей.

4. Освітні проекти. У своїй праці «Загальна музеологія» Ф. Вайдакер наголошував на тому, що музей як простір інтерпретації експонованих автентичних об'єктів є не лише місцем здобуття знання, а й місцем розуміння. Попри те, що музей здійснює освіту не пріоритетно, як, наприклад, школи чи заклади вищої освіти, а тільки уможливорює її, не виключена можливість, що за допомогою музейного простору можна ставити і реалізовувати педагогічні завдання. З-поміж них ключовими є стимулювання сили уяви відвідувача і розвиток його чуттєвої свідомості [2, с. 180–188].

Не лише на це, але й на пізнання спрямовані освітні проекти «Меморіалу жертв Голодомору». Це й інтегративний урок «Геноцид – що це?» для 9–11 класів, що має навчити мислити критично і формувати особисте ставлення до трагічних подій 1932–1933 рр.; і екскурсія «Голодомор: голоси свідків» для 8–11 класів; і майстер-клас «Не дамо згасити свічу пам'яті» та інтерактивне заняття «Як розрізнити фейки і правду у ЗМІ» для 10–11 класів; і інтерактивні уроки «Голодомор: зернята надії для дітей 6–10 років» та «Голодомор: залишатися людиною» (для 5–7 класів) та багато інших заходів.

Таким чином, підсумовуючи, потрібно відзначити, що питання щодо перспектив меморалізації теми Голодомору-геноциду українського народу в 1932–1933 рр. у межах створення відповідного музейного простору має розглядатися, по-перше, в теоретичній площині в рамках «меморіальної парадигми» соціально-гуманітарного знання, Memory Studies, або «дослідження пам'яті», як вагомого структурного складника полідисциплінарного підходу; по-друге, в практичному зрізі це питання пов'язане зі створенням, функціонуванням і перспективами розвитку інноваційно-інтегративної платформи збереження пам'яті про Голодомор-геноцид українців, що базується на співвідношенні і співпраці експозиційного, проектно-технологічного, науково-дослідного та освітнього компонентів. Національний музей «Меморіал жертв Голодомору» і є саме тією платформою, що інтегрує підходи і потенціал багатьох напрямів у спробі створити ефективний механізм меморалізації як комплексний формат збереження і релокалізації колективної

пам'яті про травму українців, завдану їм геноцидними діями, що є локальним наративом світової історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арзамасцев В. П. О семантической структуре музейной экспозиции. *Музееведение. На пути к музею XXI века*. Москва, 1989.
2. Вайдакер Ф. Загальна музеологія: посібник / пер. з нім.: В. Лозинський, О. Лянг, Х. Назаркевич. Львів: Літопис, 2005. 632 с.
3. Васильев А. Г. Культурное единство и многообразие современного мира в перспективе memory studies. *Беларуская культура ва ўмовах глабалізацыі: матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 35-годдзю БДУКМ (3 снежня 2010 г.): у 2 т. / рэдкал.: М.А. Мажэйка (старшыня) [і інш.]*. Мінск: Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў, 2011. Т. 1. С. 18–31.
4. Гиниятова Е. В., Ройз Е. Е. Трансформация музейного пространства в условиях новых визуальных стратегий. *Известия Томского политехнического университета*. 2013. № 6 (232). С. 297–300.
5. Каким должен быть музей: воркшоп Джо Марш и Сесилии Мартин из Jane Wentworth Associates. Теории и практики. 2009–2013. URL: <http://theoryandpractice.ru/posts/6587-kakim-dolzhen-byt-muzej-vorkshop-dzho-marshi-sesilii-martin-iz-jane-wentworth-associates>
6. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 р.). Київ: Видавець Олена Філюк, 2017. 200 с.
7. Мегилл А. Историческая эпистемология. Москва: Канон+ОИ «Реабилитация», 2007. 480 с.
8. Міжнародна науково-практична конференція «Штучні голоди в Україні ХХ століття»: матеріали конференції. Київ, 2018. 724 с.
9. Родионова Д. Д., Сергеев А. В. Технология дополненной реальности как

перспективное направление развития музейного пространства на современном этапе. *Вестник КемГУКИ*. 2015. Вып. 33. С. 51–57.

10. Ромедер Ю. Методы и средства музейной работы: педагогика обслуживания отдельного посетителя в музее. *Музееведение и охрана памятников: научно-реферативный сборник*. Москва, 1980. С. 6–11.

11. Трубина Е. Места памяти, монументы и «новая» демократия. *Топос*. 2000. № 3. С. 79–93.

12. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2–3 (40–41). С. 8–27.

13. Философия музея: учебное пособие / М. Б. Пиотровский, О. В. Беззубова, А. С. Дриккер; под ред. М. Б. Пиотровского. Москва: НИЦ Инфра-М, 2013. 192 с.

14. Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок; пер. с фр.: Дина Хапаева. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. 328 с.

15. Шола Т. Предмет и особенности музеелогии. *Museum*. 1987. № 157. С. 49–53.

16. Levy D., Sznajder N. Memory Unbound. The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory. *European Journal of Social Theory*. 2002. Vol. 5 (1). P. 87–106.

17. Viel A. L' objet dans tous ses états: mot / musée / motion. *L' objet de la muséologie*. Neuchâtel, 2005. P. 51–80.

18. Hooper-Greenhill E. Museums and the Interpretation of Visual Culture. London – New York, 2000. 216 p.

19. Poulot D. Musée et muséologie. Paris: La Découverte, 2009. 128 p.

20. Yilmaz A. Memorialization as the Art of Memory: A Method to Analyse Memorials. *Middle East Technical University Journal of the Faculty of Architecture*. 2010. Vol.1. P. 267–280.

REFERENCES

1. ARZAMASTSEV, V. (1989). On the Semantic Structure of Museum Exhibition. In: *Museum Studies. On the Way to the 21st Century Museum*. Moscow. [in Rus.]

2. VAIDAKHER, F. (2005). *General Museum Studies: A Study Guide*. Lviv: Litopys, 632 p. [in Ukr.]

3. VASYLIEV, A. (2010). The Culture Unity and Variety of the Modern World in the Context of Memory Studies. In: *Belaruskaia kultura na vmovakh glabalizatsii: materialy navukovoi kanferentsii, prysviechanai 35-goddzii BDUKM, 3 sniezhnia 2010 g.*. U 2 t. T. 1. (Belorussian Culture in the Conditions of Globalization: Proceedings of the Scientific Conference Devoted to the 35th Anniversary of Belorussian State University of Culture and Arts. December 2010). In 2 vol. Vol. 1). Minsk: Belorussian State University of Culture and Arts, pp. 18–31. [in Bel.]

4. GINIYATOVA, Ye., ROYZ, Ye. (2013). Transformation of Museum Space in the Conditions of New Visual Strategies. *Izvestiya Tomskogo politekhnicheskogo universiteta* (Proceedings of Tomsk State Polytechnic University), (6 (232)), pp. 297–300 [in Rus.]

5. What the Museum Should Be: Workshop of Joe Marsh and Sesile Martin from Jane Wentworth Associates (2013). *Teorii i Praktiki* (Theories and Practices). [online] Available at: <http://theoryandpractice.ru/posts/6587-kakim-dolzhen-byt-muzey-vorkshop-dzho-marshisilii-martin-iz-jane-wentworth-associates> (Accessed 1 Dec. 2018). [in Rus.]

6. *Proceedings of the International Scientific and Practical Conference “Holodomor of 1932–1933: The Losses of Ukrainian Nation”*. October 2016). (2017). Kyiv: Olena Filiuk Publisher, 200 p. [in Ukr.]

7. MEGILL, A. (2007). *Historical Epistemology*. Moscow: Kanon+ OI “Reabilitatsiya”, 480 p. [in Rus.]

8. *International Scientific and Practical Conference “Artificial Famines in Ukraine of the 20th Century: Conference Proceedings”* (2018). Kyiv, 724 p. [in Ukr.]

9. RODIONOVA, D. (2015). The Technology of Augmented Reality as the Prospective Way to Develop Current Museum Space. *Vestnik KemGUKI* (Proceedings of Kemerovo State University of Culture), Vol. 33, pp. 51–57. [in Rus.]

10. ROMEDER, Yu. (1980). Methods and Means of Museum Work: Pedagogies of Providing Service for the Individual Visitor. In: *Muzeyevedeniye i okhrana pamyatnikov: nauchno-referativnyi sbornik* (Museum Studies and Monuments Protection: Scientific Collected Works). Moscow, pp. 6–11. [in Rus.]
11. TRUBINA, Ye. (2000). The Places of Memory, Monuments, and the “New” Democracy. *Topos*, (3), pp. 79–93. [in Rus.]
12. KHALBVAKS, M. (2005). Collective and Historical Memory. *Neprikosnovennyi zapas* (Emergency Store), (2–3 (40–41)), pp. 8–27. [in Rus.]
13. PIOTRKOVSKIY, M., BEZZUBOVA, O., DRIKKER, A. (2013). *Philosophy of a Museum: A Study Guide*. Moscow: Infra-M, 192 p. [in Rus.]
14. NORA, P., OZOUF, M., PUYMEGE, G., WINOCK, M. (1999). *France-Memory*. Saint Petersburg: Saint Petersburg State University Press, 328 p. [in Rus.]
15. SHOLA, T. (1987). The Subject and Specific Features of Museum Studies. *Museum*, (157), pp. 49–53. [in Rus.]
16. LEVY, D., SZNAIDER, N. (2002). Memory Unbound. The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory. *European Journal of Social Theory*, Vol. 5 (1), pp. 87–106. [in Eng.]
17. VIEL, A. (2005). An Object in All Its States: Words / Museum / Movement. *Object of Museum Studies*. Neuchâtel, pp. 51–80. [in Fr.]
18. HOOPER-GREENHILL, E. (2000). *Museums and the Interpretation of Visual Culture*. London – New York, 216 p. [in Eng.]
19. POULOT, D. (2009). *Museum and Museum Studies*. Paris: La Découverte, 128 p. [in Fr.]
20. YILMAZ, A. (2010). Memorialization as the Art of Memory: A Method to Analyse Memorials. *Middle East Technical University Journal of the Faculty of Architecture*, Vol. 1, pp. 267–280. [in Eng.]

Сьогодні ніхто вже не заперечує факту, що тема Голодомору-геноциду в українській гуманітаристиці – це багатоаспектний об’єкт дослідження, котрий потребує застосування полідисциплінарного підходу. Одним зі структурних елементів цього підходу є той, що його прийнято називати Memory Studies, або «дослідження пам’яті». Йдеться про «меморіальну парадигму» соціально-гуманітарного знання, яка започаткована учнем Е. Дюркгайма, французьким соціологом М. Гальбваксом (М. Halbwachs), який увів та обґрунтував поняття «колективна пам’ять».